

DESCRICIÓN E PRESCRICIÓN NA GRAMÁTICA DE SACO

DESCRIPTION AND PRESCRICIÓN IN SACO'S GRAMMAR

Ernesto X. González Seoane
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: A aparición, a mediados do século XIX, das primeiras gramáticas do galego propicia a reflexión dos seus autores acerca de dúas cuestións fundamentais: por unha banda, determinar que variedade ou variedades se van empregar como punto de referencia do estudo gramatical e, por outra, decidir se o enfoque con que se vai abordar este será eminentemente descritivo ou de carácter máis ben prescriptivo.

O traballo analiza o posicionamento de Saco con respecto a estas dúas cuestións, poñéndoo en relación coas opinións dos seus contemporáneos. Neste sentido, canto ao ideal de lingua, o traballo salienta a fidelidade de Saco ao galego rústico e aldeán, que contrasta agudamente coas posicións maioritarias sostidas por outros autores do momento, que manifestan polo xeral uns fortes prexuízos antipopularistas. Por outra banda, conséntase tamén a adopción na gramática de Saco dunha perspectiva decididamente descritiva, que se manifesta na incorporación no texto de variantes de diferente tipo (fonético, morfolóxico, léxico) e nunha forte contención dos comentarios de carácter prescriptivo.

Abstract: The appearance of the first Galician grammars in the middle of the nineteenth century lead to their authors pondering about two fundamental questions: on the one hand, to determine which variety or varieties will be used as a reference point for grammatical study and, on the other, to decide whether this grammatical study should be approached from an eminently descriptive angle or from a more prescriptive one.

This paper analyses Saco's position as concerns these two aspects, relating it to the opinions of his contemporaries. In this regard, as for the ideal language, this study underlines Saco's loyalty to rural and village Galician, in

sharp contrast with the greater part of the positions held by other authors of his day, who, in general terms, present strong anti-populist prejudices. On the other hand, this analysis shows that Saco's grammar adopts a decidedly descriptive perspective, which is reflected in the inclusion within the text of different types of variants (phonetic, morphological, lexical) and a strong restriction of mandatory comments.

Palabras chave: Juan Antonio Saco Arce, lingua galega, gramática, prescripción, descrición, variación lingüística, modelos de lingua.

Key words: Juan Antonio Saco Arce, Galician, grammar, prescription, description, linguistic variation, language models.

1.

A inexistencia de gramáticas do galego é motivo dunha preocupación amplamente estendida entre os promotores do Rexurdimento. Esta inqueda é animada sen dúbida por razóns de carácter utilitario, na medida en que a gramática é concibida como un remedio para contrarrestar o carácter proteico que na altura presenta o galego, tanto no plano oral coma no escrito. Pero, ao tempo, obedece tamén a motivacións de carácter simbólico, polo feito de que as gramáticas, e tamén os dicionarios, son textos emblemáticos, revestidos dunha aura especial, no sentido de que confiren un estatuto especial ás linguas que describen, que deste modo se sitúan nun nivel máis elevado que as linguas e variedades que carecen destes instrumentos (Zgusta 1989, Auroux 1992).

Neste sentido, nos lamentos acerca da inexistencia de descrições gramaticais do galego apréciase unha certa continuidade entre dúas acepcións do termo *gramática*: por unha banda, *gramática* como conxunto de regras internas propias dunha determinada variedade lingüística e, por outra, *gramática* como texto en que se describen esas regras e, eventualmente, se formulan valoracións de carácter cualitativo acerca delas. A confusión destas dúas acepcións conduce a considerar, ante a falta de textos gramaticais, que o galego é unha lingua *sen gramática* no primeiro dos sentidos mencionados, é dicir unha selva intricada poboada por un conxunto caótico de formas e usos.

2.

A aparición das primeiras gramáticas do galego introduce unha dobre cuestión: por unha banda, a de determinar cal vai ser a variedade ou variedades que van tomar como punto de referencia e, por outra, a de decidir con que perspectiva ou actitude o gramático se vai enfrontar a ela ou elas.

Dito con outras palabras, á hora de abordar a redacción dunha gramática é preciso tomar algunhas decisións acerca do modelo de lingua e tamén en relación coa orientación, máis ben descritiva ou máis ben prescritiva, con que se vai enfrontar esta tarefa. Estas dúas cuestións (modelo de lingua e orientación descritiva ou prescritiva da obra) están, no fondo, intimamente vinculadas por canto os textos gramaticais, coma os dicionarios, con independencia das pretensións dos seus autores, tenden a ser lidos como textos de carácter prescritivo. Deste xeito, os usos ou as formas descritas neles (sempre, naturalmente, que non sexan explícita ou implicitamente desautorizados) tenden a ser interpretados non xa como válidos, senón mesmo como modélicos ou recomendables, mentres que as formas e usos excluídos ou non descritos son implicitamente considerados como non aceptables ou, cando menos, como dubidosos ou non canónicos. A omisión dun uso ou dunha forma na descrición gramatical estende sobre eles, no mellor dos casos, unha sombra de sospeita.

3.

Canto á cuestión da variedade descrita, as gramáticas do español (e non só do español; se nos referimos a elas é porque, con toda certeza, foron os modelos que os primeiros gramáticos galegos, e sinaladamente Saco, empregaron como fontes de primeira man á hora de elaboraren os seus textos) definen o seu obxecto de estudo en termos análogos aos utilizados pola *Gramática de la lengua castellana* da Real Academia Española. En realidade, estas caracterizacións habituais nos tratados gramaticais da época son, polo xeral, simples adaptacións da formulada por Diomedes no século IV e logo transmitida de xeración en xeración ata os nosos días (Gómez 1981: 18-23, Calero 1986: 29-33). En todo caso, parece fóra de toda dúbida que a gramática académica actuou como elemento intermediario. De acordo coa definición que ofrecía a Academia na edición de 1866, “la Gramática es el arte de hablar *con propiedad* y escribir *correctamente*” a lingua española (RAE 1866: 5; cursivas nosas). Xa que logo, a misión do gramático sería describir esa variedade e definir os seus límites; dito doutro xeito, discriminar o que é *correcto* ou *apropiado* do que non o é.

Cómpre preguntármonos agora que é o que queren dicir os gramáticos españois con “hablar *con propiedad*” e “escribir *correctamente*”. Nos textos da época foron

varios os tratadistas que enfrontaron e tentaron responder esta cuestión. Fóra de pequenas diferenzas de matiz, as súas respostas coinciden en propoñer como paradigma de *bo uso* a fala das persoas cultivadas. Así, para Gómez Gayoso, un gramático do século XVIII, o modelo de corrección era o “uso de los varones doctos”. Menos sexista, xa no XIX, Salvá referíase aos “escritos o conversación de las personas doctas”. Andrés Bello, pola súa parte, consideraba que o bo uso era o da “gente educada”. Son tamén amplamente mencionados como fonte de lexitimación os “bos escritores”, os “autores consagrados” ou expresións semellantes (Gómez 1981: 18-23; Sarmiento 1984: 40-45, e Calero 1986: 31-33).

4.

Polo que se refire ás primeiras gramáticas do galego, cómpre dicir que nin Saco, nin antes ca el Mirás ou Cuveiro, ofrecen unha definición de *gramática*. Si o fai, en cambio, Valladares (1892: 11), que propón unha fórmula que evoca as caracterizacións habituais nas gramáticas españolas da época, e en particular a académica:

Gramática gallega es el arte de hablar y escribir correctamente en gallego por medio de letras, cuyas diferentes combinaciones forman las sílabas de que se componen las palabras.

Ora, que significa, falando do galego de mediados do século XIX, falar e escribir *correctamente*? Ten o mesmo significado “falar e escribir correctamente” cando nos referimos a unha lingua plenamente estandarizada, como por exemplo o español, que cando falamos dunha lingua cun estatuto subalterno e cunha tradición escrita incipiente como é o caso do galego naquela altura? Nestas condicións, cal podía ser o modelo de “bo uso” para o galego por volta de mediados do século XIX?

Saco, e non só el, senón tamén algúns dos seus contemporáneos, reflexionan sobre esta cuestión, ou cando menos formulan opinións que nos permiten ter unha idea acerca do “ideal de lingua” que tiñan en mente.

A este respecto, podemos distinguir unha posición, seguramente maioritaria ou dominante, que nalgún outro lugar teño denominado “cultista” (1994), caracterizada por unha profunda desconfianza e receo fronte ás variedades do galego que son caracterizadas como “vulgares”, “aldeás”, “rurais”, en definitiva “populares”.

Son moitos os testemuños que se poden citar para ilustrar esta posición. Algúns dos máis coñecidos son, sen dúbida, os de Vicente Turnes, que se mostra partidario “del gallego culto y pulido que se habla en las villas y ciudades civilizadas” e inimigo “del tosco y rudo que hablan las gentes del campo”. Nesta mesma liña, Manuel Martínez González deplora que os escritores galegos prefiran “en vez del gallego culto o perfeccionado de las grandes poblaciones, el rudo y mal escogido

que emplean nuestros aldeanos” (*apud* Alonso 1970: 42-43). Manuel R. Rodríguez (1892-1893: 341), pola súa parte, sentencía:

El verdadero lenguaje gallego no debe buscarse en la montaña entre las breñas, cuyos habitantes, en vez de hablar, braman en su lengua natural; ni tampoco se debe buscar en los pueblos limítrofes con Castilla y reinos vecinos, porque el habla de estos habitantes es una jerga incomprensible por la mezcla de sus vocablos [...]. El verdadero gallego debe buscarse en el interior de Galicia en los pueblos comarcanos á las capitales de provincia.

En boa parte destas ocasións, o que atopamos parece, en realidade, unha asunción mimética, e seguramente pouco meditada, dos criterios que se manexan de maneira xeneralizada nas gramáticas do español á hora de avaliar variedades subestándar. Dito con outras palabras, os fragmentos transcritos supoñen unha translación ao galego da forte estigmatización que sofren as variedades rurais, populares ou dialectais nos textos gramaticais do español. Trátase dunha manifestación do que Thomas (1991: 76-82), na súa tipoloxía do purismo lingüístico, denomina *purismo elitista*, e que se caracteriza por promover as variedades propias das elites educadas e urbanas e por un rexeitamento máis ou menos intenso das variedades subestándar e rexionais. Alén do caso do español, trátase dunha tendencia común en linguas que contan cunha variedade estándar ben identificada e consolidada e con institucións académicas con autoridade en materia lingüística (Brunstad 2003: 63). Menos explicable resulta a súa aplicación a unha lingua que, coma o galego naquela altura, carece dunha variedade estándar medianamente delimitada e se encontra confinada precisamente en ámbitos e rexistros pouco prestixiados e que constitúen precisamente o albo do purismo de tipo elitista.

Mesmo así, os textos gramaticais ou paragramaticais galegos inspirados por esta concepción que chamamos “cultista” abundan en comentarios de carácter prescricivo, que se formulan coa intención declarada de orientar o uso. En non poucas ocasións este tipo de xuízos proxéctanse sobre trazos característicos ou propios do galego que son presentados nalgúns textos gramaticais como faltas contra as “regras da gramática” ou contra a “pureza da linguaxe”, ou como “vicios de locución” etc. Entre estas formas condenadas ou desaconselladas atopamos, por exemplo, trazos con ampla difusión xeográfica e demográfica, pero obxecto de forte estigmatización, como a gheada, ou tamén variantes dialectais minoritarias, como as formas en *-no* para a terceira persoa de plural do pretérito de indicativo (*cantano* ‘cantaron’, *colleno* ‘colleron’, *partino* ‘partiron’) ou como a perífrase *andar a* + infinitivo. Pero tamén se rexistran formas de carácter común e de difusión xeral en todo o dominio lingüístico galego, como o infinitivo conxugado, ou como

as perífrases *ir* + infinitivo ou *haber* + infinitivo, que son condenadas explicitamente na gramática de Valladares (1892), moi probablemente porque se trata de formas presentadas como “faltas” e “defectos del lenguaje” ou como “vicios de locución” en manuais dirixidos a mellorar a corrección lingüística en español dos escolares galegos (Graña 1867; Álvarez 1870, 1892; García 1884; sobre este asunto *cfr.* Fernández 2007).

5.

Este é o contexto en que cómpre inscribir a gramática de Saco se queremos apreciar a verdadeira importancia da súa contribución e, en certo modo, a audacia ou a valentía das súas posicións. Porque, fronte a esta liña dominante de carácter “cultista”, Saco eríxese como o principal e máis resolto valedor do galego “popular”, “rústico” e “aldeán”, uns adxectivos usualmente portadores de connotacións negativas e que no texto de Saco pasan a asumir valores abertamente positivos.

O recurso ás variedades orais e populares xustifícase na gramática de Saco pola ausencia, no momento de composición da obra, dunha tradición literaria sólida, con autores capaces de erixirse en autoridades en materia lingüística. Así o declara Saco na súa introdución cando xustifica a súa renuencia a acudir aos textos literarios na procura de exemplos para a súa descrición:

No es esto decir que carezcan de mérito los pocos escritos que hay en gallego, sino que sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos. Solo citaré á veces, por razon de su mayor antigüedad y de su erudicion vastísima, al ilustre P. Sarmiento (1868: IX n.).

E, mesmo así, algúns dos usos gráficos e dos trazos lingüísticos que Saco rexistra na obra do frade beito son obxectados e desaconsellados de forma polo xeral bastante explícita:

Sarmiento dice *sanouhos* por *sanou-n-os*. Creemos que no debe ser imitado (1868: 146 n.).

No debe imitarse á Sarmiento cuando dice: *En o Taboadelo* (1868: 149 n.).

En poesía podrá dispensarse la infraccion de estas reglas, como cuando dice Sarmiento: “*Se compran n-a vila (cómpranse) / Por pouco diñeiro / Ameixas è ostras, / Centolas, cangrexos*”. No convendrá sin embargo prodigar semejante licencia, poco conforme al genio de la lengua gallega (1868: 161 n.).

En ausencia de modelos escritos, o galego “rústico” e “aldeán” emerxe, se non como única, cando menos si como principal fonte de lexitimación: “ninguna locucion, ningun giro he consignado aqui que no haya repetidas veces escuchado de lábios de nuestros aldeanos” (1868: X). Esta decisión débese probablemente a unha extensión ao plano lingüístico dunha visión idealizada da aldea e dos seus habitantes, que cumpriría conectar co profundo conservadorismo e tradicionalismo do autor en materia política, relixiosa e moral. Fronte a un mundo rural incontaminado, tamén en materia lingüística:

Tal vez se me tachará de ser en él sobradamente servir á causa del respeto que muestro á los modos de decir y de alterar la extructura [sic] de las palabras usados por la gente del campo; pero a esto responderé: primero, que una lengua que apenas puede llamarse escrita, no puede tenerse por pura, sino tal como la hablan las únicas personas que no se han dejado aun contagiarse del castellano, esto es, los rústicos (1868: VIII),

as variedades urbanas¹ son desbotadas como posible alternativa atendendo a que o que nelas se fala non é senón “una abigarrada mezcla de gallego y castellano” (1868: X).

Saco é plenamente consciente de que a súa posición resulta un tanto heterodoxa e que, con certeza, vai ser rexeitada por parte das elites ilustradas que impulsan o Rexurdimento, pero explícao pola filiación urbana dos seus eventuais detractores: “probablemente tales críticos serán moradores de ciudades” (1868: X).

Cómpre advertir, en todo caso, que as posicións de Saco neste terreo, lonxe de resultar estrañas ou inusuais nos procesos de emerxencia e construción das variedades estándar, encaixan á perfección dentro do que na xa citada clasificación tipolóxica de Thomas (1991) se denomina *purismo etnográfico*, que ten como primeiro obxectivo “a desire to move away from urban ‘decadence’ towards the ‘pure’ usage of the countryside” (Millar 2005: 107). Tal e como indica Smith (1971: 63), ocorre que, aínda que “nationalistic movements are all urban-based [...], their imagery is full of nostalgia and idealisation for the countryside and folk virtues”. Nesta ocasión, esta idealización vese reforzada polo catolicismo tradicionalista do autor.

Por outra banda, fronte á aplicación ao galego de criterios de corrección existentes en castelán, Saco advirte de que moitos dos fenómenos considerados

1 Cumprirá, por outra banda, relativizar un tanto o concepto de “urbano”, aplicado á Galicia do século XIX. De acordo cos datos de Eiras (1996: 99), a poboación urbana (incluída tamén a das vilas) representaba a comezos do século XIX algo menos do 7% da poboación.

vulgares encontran a súa xustificación en procesos internos do propio sistema. Así o declara en máis dunha ocasión:

El exámen atento y comparativo de esas alteraciones, al parecer opuestas á la corrección gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza e índole particular de la lengua misma (1868: VIII).

Se nos acusará tal vez, en vista de los ejemplos que aquí presentamos, de elevar á la categoría de reglas las imperfecciones del lenguaje rústico que estropea las palabras: bástanos contestar que, supuesta la realidad de este frecuente cambio de vocales, cambio que muchas veces hemos observado, lo encontramos fundado en una razón fisiológica, cual es la mayor facilidad que los órganos de la locución tienen para formar sonidos análogos en sílabas conjuntas ó inmediatas (1868: 153).

6.

En consonancia con estes principios, o enfoque que Saco adopta na súa gramática é eminentemente descriptivo, e tomando sempre como punto de partida o uso. De aí a súa preocupación por ilustrar a descrición cunha abundosa exemplificación, ou máis ben por demostrar mediante os exemplos a veracidade das “reglas” ou “preceptos” formulados:

Estoy en la convicción de que cuando por primera vez se escribe la gramática de un idioma, no basta presentar las reglas, es preciso patentizar su verdad con abundancia de razones, que en materias como esta son los ejemplos [...]. Fácil sería entonces sentar reglas y principios, que no tendrían mas apoyo que la sola palabra del autor (1868: VIII-IX).

Unha segunda consecuencia derivada desta concepción é a apertura e espírito integrador con que se enfrenta a cuestión da variación e a diversidade internas do galego. A súa posición ao respecto queda meridianamente clara na introdución:

Mostrará harto censurable exclusivismo aquel que entre las varias formas de que para una misma idea abunda nuestro dialecto, no reconozca como castizas, sino únicamente aquellas que está acostumbrado á oír en la localidad de su nacimiento ó residencia (1868: X).

A este respecto cómpre recoñecer que Saco aplica este principio con notable coherencia na súa descrición. Así, nela límitase a dar conta da existencia de variantes, tanto de carácter fonético como morfolóxico ou léxico, teñan ou non distribución xeográfica, sen mostrar, en liñas xerais, preferencia por ningunha delas: *antroido / entroido, chao / chau, égoa / égua, hoxe / huxe, calzós / calzóns, bondá / bondade, il / el, iste / este, falades / falás, falache / falaches, falastes / falástedes / faláchedes, falaron / falano, falade / falai, nadia / ninguén* etc. É ben certo que nalgúns casos resulta factible intuír ou deducir as preferencias do autor a partir das variantes utilizadas na exemplificación. Sexa como for, por regra xeral non se rexistran na gramática xuízos ou valoracións sobre variantes concorrentes, fóra dalgúns poucos casos, coma as advertencias sobre o abuso da representación escrita do *-e* paragóxico (1868: 20-21), a consideración dos plurais en *-ns* como pouco eufónicos (1868: 32 n.) ou a preferencia manifestada por algunhas formas (*bateche, pidiu* ou *faláchedes* fronte a *batiche, pedeu* e *falástedes*) por razóns de coherencia interna:

La primera [*bateche*] es más regular, pues sigue más exactamente la analogía del verbo *bater*, cuya conjugación tiene la *e* por vocal dominante (1868: 76).

Aunque en obsequio de la variedad convenga tal vez conservar las dos [*pidiu, pedeu*] en el gallego literario, creemos debe preferirse la primera [...] por ser mas conforme á la índole de la tercera, cuya vocal dominante es la *i* (1868: 76).

La última forma [*faláchedes*] es mas regular, pues guarda analogía con la segunda de singular en *che*, de la cual con razon se deriva (1868: 76-77).

O limiar de tolerancia do seu descritivismo está na hibridación co castelán. Mesmo así, non se rexistran mostras de rexeitamento explícito de castelanismos, coa única excepción, quizais, da condena do emprego de clíticos no comezo de enunciado:

Un gallego fácilmente admitirá y mezclará con su lenguaje, como lo vemos todos los dias, una porcion de palabras castellanas, dándoles la inflexion el dialecto propio; mas no se doblegará nunca á empezar la frase, diciendo: *Me colleron, Se chegou á min*, en vez de *colleronme, chegouse á min* (1868: 161).

Pola contra, si é posible apreciar a omisión na descrición de formas coincidentes co castelán que o autor debía necesariamente coñecer na medida en que aínda hoxe son as formas características da súa área de procedencia. Tal é o caso, por

exemplo, da inexistencia de calquera referencia á forma *tu* para o pronome persoal de segunda persoa de singular, ou ás variantes *cuatro*, *cual*, *cuando* etc.

7.

En definitiva, a posición de Saco contrasta agudamente coas tendencias dominantes na Galicia do seu tempo entre os defensores e impulsores do Rexurdimento, e caracterízase por unha defensa cerrada do galego popular como base sobre a que alicerzar a construción do galego literario.

Esta opción débese probablemente a unha idealización do mundo rural galego inspirada polo seu profundo conservadorismo e polo seu catolicismo ultramontano, que ve nas cidades e vilas un foco de corrupción moral e de irradiación de hábitos de vida modernos, que ten tamén repercusións no terreo lingüístico.

A orientación predominantemente descritiva que presenta a súa gramática explícase tamén doadamente a partir desta concepción e constitúe tamén un trazo que singulariza o texto de Saco por contraposición á maioría dos seus contemporáneos. Deste xeito, popularismo e descritivismo constitúen os dous esteos sobre os que descansa o soberbio edificio que é a gramática do crego ourensán.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica*. Lugo: Ediciones Celta.
- Álvarez Giménez, Emilio (1870): *Estudio sobre las faltas del lenguaje que se cometen en Galicia*. Pontevedra: Imprenta de Don José Antúnez y Cía.
- (1892): *Los defectos del lenguaje en Galicia y en la provincia de León. Estudio gramatical basado en la doctrina de la Academia y en el uso de los buenos escritores*. Pontevedra: Imprenta y Comp. de A. Landín.
- Auroux, Sylvain (1992): "Introduction. Le processus de grammatisation et ses enjeux", en Sylvain Auroux (dir.), *Histoire des idées linguistiques*. Vol. 2. Liège: Mardaga, 11-64.
- Brunstad, Endre (2003): "Standard language and linguistic purism", *Sociolinguistica* 17, 52-70. <https://doi.org/10.1515/9783110245226.52>
- Calero Vaquera, María Luisa (1986): *Historia de la gramática española (1847-1920)*. Madrid: Gredos.
- Eiras Roel, Antonio (1996): *La población de Galicia, 1700-1860. Crecimiento, distribución espacial y estructura de la población de Galicia en los siglos XVIII y XIX*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.

- Fernández Salgado, Benigno (2007): “Cómo falar bo castelán en Galicia. A corrección lingüística nos manuais de bo uso publicados no século XIX”, en Helena González e María Xesús Lama (eds.), *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos (Barcelona, 28-31 de maio de 2003)*. Sada: Edición do Castro / Universitat de Barcelona, 765-789.
- García Vázquez Queipo, Antonio (1884): *Enmienda de algunos vicios de locución a que propenden los naturales de Galicia*. Santiago: Imprenta de José M. Paredes.
- Gómez Asencio, José J. (1981): *Gramática y categorías verbales en la tradición española (1771-1841)*. Salamanca: Universidad.
- González Seoane, Ernesto (1994): “Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX”, en Ramón Lorenzo (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*. Vol. VI. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 75-88.
- Graña y Orje, Valentín (1867): *Tratado sobre corrección del lenguaje castellano al alcance de los niños*. Pontevedra: Imprenta del Siglo.
- Millar, Robert MacColl (2005): *Language, nation and power. An introduction*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- RAE= Real Academia Española (1866¹⁰): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Imprenta Nacional.
- R[odríguez] Rodríguez, Manuel (1892-1893): “Declinación gallega”, *Galicia. Revista Regional* I, 5, 267-275; 6, 335-345; 7, 385-390; 8, 461-469; 9, 525-528.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire.
- Sarmiento, Ramón (1984): “Introducción”, en Real Academia Española, *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Editora Nacional. Edición facsímile da primeira edición de 1771.
- Smith, Anthony D. (1971): *Theories of nationalism*. London: Duckworth.
- Thomas, George (1991): *Linguistic purism*. London/New York: Longman.
- Valladares, Marcial (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- Zgusta, Ladislav (1989): “The role of dictionaries in the genesis and development of the standard”, en F. J. Haussmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, e L. Zgusta (eds.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography / Dictionnaires. Encyclopédie internationale de lexicographie*. Vol. I. Berlin & New York: De Gruyter, 70-79.